

МИКОЛА КОСТОМАРОВ І ЙОГО НАЙБЛИЖЧЕ ОТОЧЕННЯ У СВІТЛІ МЕМУАРІВ АЛІНИ КОСТОМАРОВОЇ

Мемуари (від франц. *mémoires* – спогади) як твір у формі записок-спогадів про визначних діячів та минулі події, в яких автор брав участь, був їхнім очевидцем або сучасником, завжди привертали увагу не тільки вчених, але й пересічного читача. Пояснень цьому багато, одне із суттєвих полягає в тому, що твори даного жанру нерідко є пікантними і містять такий матеріал, який неможливо почерпнути з джерел інших видів. Це можна проілюструвати на безлічі прикладів. Наведемо тут лише один, проте показовий. Нині загальновідомо, що поезія Тараса Шевченка належить не лише Україні – всьому людству, що він увійшов в історію як геній літератури і визначний політичний діяч. Оце поєднання вирізняло його від інших видатних письменників, підіймало над ними. Однак матеріал про таку особливість поета в публікаціях XIX-го – початку XX-го століття майже відсутній. Поодинокі згадки про Т. Шевченка як політичного діяча зустрічаються переважно в мемуарах. Одна з таких є у спогадах про Шевченка Катерини Юнге (дочка графа Ф. Толстого), де говориться про нього як політика і борця за свободу¹.

Сьогодні очевидний якісний розвиток історичної науки та її галузей. Серед них – історіографія і біографістика. Остання в сучасних дослідженнях охарактеризована як окрема історична спеціальна дисципліна, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії і культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, як соціальне явище в його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності її індивідуального та соціального.²

Історико-біографічне дослідження як галузь історичної науки в числі низки важливих функцій має на меті відтворення на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духов-

ного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи, тобто створення біографії. В цьому процесі використовуються найрізноманітніші джерела, зокрема й такі оригінальні, як мемуари. Вони поряд з іншими джерелами потребують наукової критики їхньої вірогідності тощо, отже мають розглядатися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу.

В довгому ряду діячів України, що заслуговують на фундаментальну наукову біографію, вирізняється постать Миколи Івановича Костомарова, незважаючи на те, що в 1990-х роках вийшли друком монографія автора цієї розвідки “Микола Іванович Костомаров” (К., 1992) та англомовна праця українською – канадського ученого Томаса Приймака “Микола Костомаров: Біографія” (Торонто; Буффало; Лондон, 1996). Адже згадані життєписи, при всій їхній оригінальності, мають фрагментарний характер. Тому на часі біографічний твір, який би всебічно репрезентував особу Костомарова, розкрив його роль в історико-культурному процесі, охарактеризував громадсько-політичну діяльність. Успішна реалізація такого завдання пов'язана з використанням всього комплексу існуючих джерел, у тому числі – спогадів дружини Миколи Костомарова Аліни Костомарової. Вони були написані у 80-х роках XIX ст., спершу опубліковані в 1910 році в журналі “Вестник Европы”, а потому вийшли друком у Москві 1922 року, в книзі серії бібліотека мемуарів, під назвою “Автобіографія Н.И.Костомарова”, за редакцією В. Котельникова. Згадана книга складається з “Автобіографії” Костомарова і спогадів, які мають такий заголовок: “Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой”. Саме ці спогади, а також її стаття у формі мемуарів “Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова” є об'єктом розгляду в даній розвідці. Причому, увага акцентується на значенні згаданих споминів як джерел з історіографії та біографістики, зокрема – в контексті відтворення біографії Миколи Костомарова та його близького оточення. Отже, спочатку розглянемо більш грунтовні спогади, а потім мемуарну статтю.

Часу написання цих спогадів передували довгі, позначені світлом і трагізмом роки життя їхньої авторки. Аліна Костомарова, уроджена Крагельська, по першому чоловіку Кисіль, походила з сім'ї військового. Народилася у серпні 1830 року,

виросла і виховувалася в Києві. Тут 1846 року закінчила жіночий зразковий пансіон пані Де-Мел'ян. У цьому пансіоні познайомилася з Миколою Костомаровим, який з серпня 1845 до початку 1847 року викладав у ньому історію. Панночка Крагельська була обдарованою особистістю, мала чудові музичальні здібності, на що звернув увагу славнозвісний угорський піаніст і композитор Ференц Ліст. Він гастролював у 1847 році в Києві, познайомився з нею, відвідав її родину та запропонував їй піти до віденської консерваторії. Цього ж року знайомство Аліни з Миколою Костомаровим переросло у велике кохання і 13-го лютого вони заручилися. На 30-е березня було призначено їхнє весілля, на яке запросили М.Максимовича, Т.Шевченка та інших найближчих друзів і приятелів наречених. На жаль, весілля не відбулося, тому що 28-го березня Костомарова заарештували за участь у таємному політичному Кирило-Мефодіївському товаристві. Відразу ж його супроводили до С.-Петербурга, де після слідства ув'язнили на рік у Петропавловській фортеці, а в червні 1848 року випровадили у тривале заслання до Саратова.

1851 року Аліна Крагельська з важливих і незалежних від неї причин вийшла заміж за полковника Марка Дмитровича Кисіля, з котрим прожила 19 років, супроводжувала його скрізь, куди йому приходилося переїжджати у справах військової служби. З 1865 року вони майже постійно жили до смерті в 1870 році Марка Дмитровича в його родовому маєтку в Дідівцях на Прилуччині.

В 1873 році, будучи вдовою і матір'ю трьох дітей, Аліна Кисіль вперше після розлуки з Костомаровим зустрілася з ним в Києві. Потім вони спілкувалися тут у серпні 1874 року під час проходження Археологічного з'їзду, в підготовці та роботі якого брав активну участь М.Костомаров, будучи головою відділення історичної географії і етнографії. На початку 1875 року Аліна Леонтіївна приїхала до Миколи Івановича, який тяжко хворів, у С.-Петербург. В травні цього ж року вони здійснили тривалу поїздку в Україну і там повінчалися. Тоді це були вже дві інші людські долі: одна, що не знала радощів сімейного щастя, друга – вдовина. Аліна Леонтіївна так пояснює у своїх спогадах попередні трагічні сторінки в їхньому з Миколою Івановичем житті: отже, пише вона, головними діячами для

досягнення розлуки моєї з Миколою Івановичем були сам Микола Іванович, котрий вважав у той час (перебуваючи у політичному засланні – Ю.П.) обов'язком честі повідомити мою матір про свою нібито невиліковну хворобу, при якій не слід вступати в шлюб, – і дві наші матері, які обидві палко любили своїх дітей і вважали своїм материнським правом “устроювати их счастье и расстраивать их браки сообразно своим воззрениям”³ (далі посилання на це джерело даю у тексті статті, вказуючи лише сторінки – Ю.П.).

Аліна Леонтіївна і Микола Іванович прожили разом 10 років. Після смерті Миколи Костомарова в 1885 році Аліна Костомарова до своєї кончини в лютому 1908 року прагнула якомога більше зробити для популяризації творчої спадщини Миколи Івановича і увічнення його пам'яті. Зокрема, написала згадувані тут мемуари, які становлять великий пізнавальний і науковий інтерес. В них авторка не обмежується своїми власними спогадами, а дає окремі начерки з того, що утрималося в її пам'яті з розповідей Миколи Івановича, наводить його листи або уривки з них, що свідчить про виняткову цінність цих мемуарів як історико-біографічного джерела. Твір “Нicolai Ivanovich Kostomarov. Po воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой” є науково привабливим ще й тому, що в ньому містяться матеріали головно про той період життя Костомарова, про який в інших джерелах повідомлялися лише побіжно деякі відомості. Крім того, він є досить правдивою розповіддю про трагічну долю двох надзвичайно обдарованих людей.

Хронологічно спогади Аліни Костомарової охоплюють період, з перервами, 1843-1875 років. Переважну більшість тексту займає матеріал про часи перебування Миколи Костомарова в Києві (1845 –1847 і 1873-1875 рр.) та С.-Петербурзі (1847-1848 рр.), коли він був там підслідним і в'язнем Петропавловської фортеці як діяч “Україно-Славянского Общества”. Послідовне оповідання інколи супроводжується відступами про дитинство і юність Костомарова, про поїздки в Україну – до Одеси, Катеринослава, спостереженнями про риси характеру, манери, звички, релігійність тощо.

Спогади або записи з посвятою дітям їхньої авторки за духовним заповітом Аліни Леонтіївни дісталися її зятю В.Котельникову – чоловіку молодшої доньки А.Костомарової Софії,

за умови їх опублікування не раніше 1910 року. Пропонуючи до друку ці спогади, Котельников дозволив собі лише незначні, переважно редакційні поправки, які не торкаються ніскільки ні сучасності, ні характеру викладу. Разом з тим він зробив декілька приміток, незайвих для пояснення тексту. Його примітки позначені літерами В.К. Решта приміток належить авторці спогадів.

Мемуари Аліни Костомарової розпочинаються розповіддю про історію заснування Лаурою Осипівною Де-Мел'ян 1843 року в Києві, у відомому на той час будинку Гудим-Левковича, який знаходився в історичній місцевості Липки, Зразкового пансіону для дівчат. Даний заклад і його керівниця як вихователька цілковито відповідали назви Зразковий. Тому батьки Аліни Крагельської (дівоче прізвище) помістили її разом із сестрою Стефанією у цей пансіон для навчання. Там Аліна і познайомилася, як вже говорилося, з Миколою Костомаровим, котрий з серпня 1845 року вчителював у цьому закладі. В її записках–спогадах подаються біографічні дані пані Де-Мел'ян, відомості про порядок і засоби викладання та про інші сторони влаштування пансіону, а також – характеристики його викладачів, у тому числі Костомарова, меценатів тощо. Цей матеріал становить велику цінність для історії та її спеціальних галузей, у тому числі – історіографії, джерелознавства і біографістики. Адже він є унікальним з огляду на своєрідність інформації, тому що подібної до неї майже годі шукати в інших джерелах. Особливо це стосується відомостей про Костомарова як учителя Зразкового пансіону. А саме: манера, зміст і рівень викладання ним предмета, сприйняття викладача учнівською молоддю та стосунки його з педагогами і вихователями, вплив на середовище, рідкісні риси його портрета в молоді роки тощо.

Важливо відмітити, що вже в той час, як показано в спогадах, оточення пройнялося повагою до розумової висоти 28-річного Костомарова. Адекватні оцінки містять й інші джерела, серед яких такі, з великим запасом вірогідності, як лист ректора Університету Св. Володимира В.Федорова до ради університету в травні 1846 року та виступ в університеті у серпні 1846 року попечителя Київського учебового округу О.Траскіна. Останній, зокрема, повідомляв, що він упевнився з творів

Костомарова та з прочитаної ним у присутності членів ради університету пробної лекції “Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы” як в широкості історичних знань його, у вірності погляду на факти, глибокості розуміння і самостійності міркувань, так і “в чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно і ясно”⁴⁴. Із спогадів А.Костомарової можна дізнатися, що Микола Іванович читав у пансіоні раз на тиждень всесвітню історію і раз руську, що цікавість його лекцій і самий спосіб читання здобували всеобщу до нього повагу слухачок і вони згодом зрозуміли, чому їхні класні дами і деякі з вчителів називали його новим світилом науки. Це рідкісне і справедливе визначення підтверджується характеристиками Костомарова академіком М.Грушевським. Він в двадцятип’ятілітті смерті цього знаменитого історика, торкаючись його значення “в розвою української історіографії й українського самопізнання”, писав: “Нові течії в українській історіографії проколюються в 1830-х, виразніше виступають в 1840-х роках. ...На Костомарові, найбільш визначнім репрезентанті сього нового покоління, особливо виразно виступають з одного боку зв’язки з старшою історіографією, з другого – нові течії часу”⁴⁵.

Розкривши зміст головних течій, М.Грушевський робить висновок, що спеціально в українських кругах твори Костомарова “незвично цінилися до самого останнього часу як розкриття на історичних основах світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, отверте, якого можна було сподіватися по тим часам в Росії.”⁴⁶ Так само і в сучасних колах учених-фахівців з проблеми Микола Костомаров вважається однією з “ключових фігур українського життя XIX століття.”⁴⁷ Для такої думки є вагомі підстави, адже за влучним визначенням М.Грушевського, ідеї проголошені Костомаровим “ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Оден з безпосередніх причастників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки в часті встиг зреалізувати їх в своїй творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників.”⁴⁸

З перших днів жовтня 1846 року Микола Костомаров по-

чав відвідувати родину Аліни Крагельської. Це був час активної діяльності таємного політичного товариства св. Кирила і Мефодія, заснованого М.Костомаровим, М.Гулаком і В.Білозерським на зламі 1845-1846 років, у період різдвяних свят, тобто за сучасним літочисленням – на початку 1846 року. У квітні цього ж року до товариства вступив Тарас Шевченко. Отже, Аліна Крагельська, з якою був обручений Микола Костомаров, крім майбутніх розповідей Миколи Івановича та його оточення, могла й сама безпосередньо, так би мовити зсередини, спостерігати за провідними кирило-мефодівцями та їхньою організацією, котра, на думку наукових авторитетів, є феноменом української історії. Зокрема, М.Грушевський писав: “Київський кружок сорокових років, коло котрого згрупувалися всі корифеї українства середини сього століття, має велику вагу в історії українства тим, що українству тоді вперше попробовано дати форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер (знесення кріпацтва, антиклерикалізм, всеслов'янська федерація) і введено в круг ідей всеслов'янського відродження.”⁹

Все вище перелічене знайшло яскраве відображення у створеній 1846 року Костомаровим “Книзі буття українського народу” – маніфесті українського відродження першої половини XIX ст. Тому спогади Аліни Костомарової стосовно історії Кирило-Мефодіївського товариства та долі його учасників являють собою неабияку цінність. Майже тільки в них можна відшукати відповідь на питання про тодішній душевний стан автора “Книги буття українського народу”, а саме – неухильно іти по шляху, накресленому для нас на землі, “в духе любви Христової”(с.36). Водночас це не заважало Костомарову з гарячністю говорити правду в вічі, бути запальним, мати “бешений нрав” (с.43). Із спогадів можна також дізнатися, що інколи Микола Костомаров був зайнятий важливими справами, сподіався найближчим часом бути відрядженим з науковою ціллю (а також, можливо, для пропаганди кирило-мефодіївських ідей – Ю.П.) роки на два за кордон. Як згадувала Аліна Костомарова, приваблива мрія прожити два роки за кордоном не раз була предметом її з Миколою Івановичем розмов, бо вони обоє прагнули “к развитию своих способностей и расширению знаний”(с.38). Тоді Аліна Крагельська, яка була като-

лицького віросповідання, але виросла в Києві, з українськими уподобаннями, і з якою Костомаров часто розмовляв українською мовою, мріяла про європейську музичну консерваторську освіту. Тоді ж неодноразово предметом їхньої розмови була золота обручка на руці Миколи Костомарова з іменами св. Кирила і Мефодія – емблема або символ “проектованого Кирилло-Мефодієвського общества”(с.45).

Докладно розповідає Аліна Леонтіївна про арешт 28-го березня 1847 року Миколи Костомарова як кирило-мефодіївця напередодні її з ним весілля, призначеного на неділю 30-е березня. Зокрема, цікавою є розповідь про відвідання нею 29-го і 30-го березня матері Костомарова, а також про прощання з нареченим перед відправкою його до С.-Петербурга в домі у Костомарових. Однією з особливостей спогадів є присутність в них згадки про Костомарова як “політичного злочинця” того часу, який не міг чекати для себе “пощады и возвращения в общество”(с.49). Такі висловлювання до самого початку ХХ ст. можна було зустріти лише в зарубіжних виданнях, але ніяк у пресі Російської імперії. Хоча в слідчих матеріалах III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства стосовно Костомарова виразно зазначається, що “предметы рассуждений его были не чисто ученыe, а политические и обнаруживают в нем стремление к преобразованию существующего порядка вещей”.¹⁰

Певний інтерес становлять сюжети, пов’язані з підготовкою та від’їздом 6-го квітня 1847 року Аліни з своєю матір’ю і Тетяною Петрівною Костомаровою до С.-Петербурга й перевуванням там. В цьому контексті неоціненними, як з перших вуст, є спогади Аліни Костомарової про Тараса Шевченка. Адже Шевченко, на думку сучасних дослідників, “як явище велике й вічне – невичерпний і нескінчений. Волею історії він ототожнений з Україною і разом з буттям рідної держави продовжується нею, вбираючи в себе нові дні й новий досвід народу, відгукуючись на нові болі та думи, стаючи до нових скрижалей долі. Він росте й розвивається в часі, в історії, і нам ще йти ійти до його осягнення. Ми на вічному шляху до Шевченка...”¹¹

Пригадаймо, 5-го квітня 1847 року Т.Шевченка було заарештовано. Слідство не довело його членства у Кирило-Мефо-

діївському товаристві, але він був жорстоко покараний як поет. Перебуваючи під арештом, між допитами у III відділенні, Шевченко написав цикл віршів, у тому числі – “Н. Костомарову”, які об’єднав назвою “В казематі”. Згадані поезії беззастережно засвідчують причетність поета до Кирило-Мефодіївського братства. Більше того, як слушно вважають авторитетні учені, “ореол його поезії осявав і діяльність братчиків, і саме ім’я братства, а отож збільшував його небезпечність в очах уряду.”¹² Наголошуємо на цьому тому, що багато висловлювалося сумнівів щодо дружніх взаємин між Шевченком і Костомаровим, участі Тараса Шевченка у братстві, програма якого була “однією з найрадикальніших у тогочасній Європі і не мала собі рівних у слов’янському світі.”¹³ Отже, спираючись на новітню наукову думку, доцільно підкреслити, що в історії придушення царизму українських рухів “викриття і розгром Кирило-Мефодіївського братства – одна з найважливіших подій, з найдалекосяжнішими наслідками. Була зупинена хвиля національного відродження, що обіцяла стати високою і могутньою. Була в зародку придущена, покарана і розсіяна молода талановита національна інтелігенція і на десятиліття затримане її формування в подальшому.”¹⁴ Тому–то найменші первісні або своєрідні свідчення стосовно кирило-мефодіївської теми завжди злободенні. Зважаючи на це, а також і те, що книга зі спогадами Аліни Костомарової є раритетом, цитую тут оригінальну розповідь авторки спогадів про її зустріч з арештованим Тарасом Шевченком на шляху з Києва до С.-Петербурга в містечку Бровари:

“У самого подъезда станции мы застали перекладную тележку, в которую торопливо впряженули тройку лошадей. Возле телеги бродил, перекачиваясь, путник, сопровождаемый двумя жандармами. Невольно мы (Аліна Крагельська, її мати Анелія Устимівна і Костомарова Тетяна Петрівна – Ю.П.) в один голос воскликнули: “Еще один арестованный!” (потрібно розуміти так, що раніше вже був заарештований Микола Костомаров – Ю.П.). Татьяна Петровна прибавила: “Тарас Григорьевич Шевченко”. По его “Кобзарю” я была уже с ним знакома. Николай Иванович не раз читал мне наизусть поэтические произведения “Тараса”, но в лицо я его не знала и здесь увидела в первый и последний раз в жизни. Услыхал ли он отклик Татьяны Пет-

ровны или узнал ее и Фому (слугував у Костомарових – Ю.П.), но не прошло и минуты, как “Тарас” подошел к нашему экипажу и со слезой, блеснувшей в его серых глазах, надломленным голосом проговорил:

- Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, его молодесенька дружинонька. Ой, лихо, лихо тяжке, горенько матерям і дівчині.

Произнеся такое выражение скорби, Тарас Григорьевич перецеловался с нами. Жандармский офицер подошел и ласково попросил его проститься с нами и садиться в повозку. “Тарас” успел только сказать нам, что лично о себе он не горюет, потому что он одинок, “бобыль”, а “Миколи мені жаль, бо в його є мати й дружинонька і він нічим не винен, хиба тим, що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не кляни!” Он снова перецеловался с нами, сел с жандармами в телегу, тройка курьерских лошадей подхватила с места вскачать, ямщик лихо засвистал – и не долго нам пришлось видеть повозку с неуклюжей фигурой “Тараса”, поднявшего высоко над своей головой шапку и махавшего єю в знак прощания с нами.

Пока нам запрягали лошадей, мы молчали, потрясенные этим неожиданным свиданием с Тарасом, а когда лошади наши тронулись и звон колокольчика, покрикивания нашего ямщика и его посвистывания могли свидетельствовать, что ямщик не услышит нашей беседы, мы стали на все лады рассуждать и делать догадки – почему дружеское отношение к Тарасу могло повести к аресту Николая Ивановича, что такое мог совершить преступное этот добродушный народный поэт, чтобы вовлечь в беду нашего Николая Ивановича. Разумеется, ни до чего мы не додумались и не договорились” (с.52-53).

Легко побачити, що в процитованому тексті яскраво проглядається, oprіч, звичайно, низки хвилюючих подробиць, уявлення близького оточення Миколи Івановича про його ставлення до Тараса Шевченка, як дружнє. Також – поняття про Шевченка як людину і поета, ім’я котрого неможливо співвіднести з чим-небудь злочинним. В цьому зв’язку набуває особливого значення відомість про особисте знайомство вже в той час Тараса Григоровича з Тетяною Петрівною Костомаровою. Нарешті, ваговим джереловим елементом тексту можна вважати висловлену Тарасом Шевченком думку, згідно з якою

Костомаров постраждав за те, що з ним “побратається”. Вона є ще одним підтвердженням того, що Костомарова “Книга буття українського народу” як український національно-політичний документ був створений не без впливу Шевченка. У книзі, вважають дослідники, “були й ідеї, зовсім нечувані для “класичного” слов’янофільства, ідеї демократичні й об’єктивно революційні на той час – близькі Шевченкові або власне “шевченківські”. Це – ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України...”¹⁵ Аналогічного впливу зазнали й інші програмові документи братства св. Кирила і Мефодія, а також вся різноманітна діяльність не тільки Костомарова як кирило-мефодіївця, а й інших братчиків. Доречно замітити, що ця обставина не залишилася поза увагою слідства в справі кирило-мефодіївців. Так, в слідчих документах написано: “Шевченко утверждает, что Костомаров, Кулиш, Белозерский уважали его потому только, что им нравились его стихотворения. Но из писем всех этих лиц видно, что уважение их превосходило меру достоинства стихов его. Без сомнения, не стихи Шевченка нравились молодым людям, замышлявшим народный переворот, но его наглость и буйные, возмутительные мысли, по которым они могли считать его важным для себя орудием при распространении идей своих.”¹⁶

Авторка спогадів не обминула увагою тодішню свою зустріч на шляху до Північної столиці з дружиною П.Куліша Олександрою Михайлівною Білозерською-Куліш, яку впізнала з розповідей їй про неї Костомарова. Олександра Куліш повідомила Аліні Крагельській, що їде довідатись про долю свого чоловіка, якого заарештували у Варшаві. Даний сюжет вирізняється наочністю і конкретністю, які на жаль, раніше залишилися поза увагою дослідників, а саме – житейськими подробицями. До речі, перебування Олександри Куліш та рідних і близьких Миколи Костомарова в С.-Петербурзі не було, як свідчать тогочасні урядові документальні джерела, “безхмарним”. Зокрема, в журналі слідства III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства 25-го квітня 1847 року записано: “Генерал-лейтенанту Полозову предписано иметь секретное, но самое строгое наблюдение над женою Кулиша, матерью Костомарова, женою коллежского асессора Мазуро-

вою и дочерью ее (невестой Костомарова) девицей Крагельскою во все время пребывания их в С.-Петербурге.”¹⁷

Записки Аліни Костомарової містять також багатий матеріал для відтворення й інших аспектів історії Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема – драматичних сторінок життя Миколи Костомарова, пов’язаних з його перебуванням під слідством, в казематі Петропавловської фортеці та на засланні. Адже Аліна Крагельська пробула в С.-Петербурзі понад два місяці, тобто до того часу, коли став відомий вирок про ув’язнення Костомарова у фортеці й потім безстрокове його заслання. Певний інтерес становлять розповіді про людей, які співчували постраждалим і допомагали їм (П.Мятлеву, В.Бібікову, І.Бібікову, О.Галахов та ін.). Не менш цікавими є описи зустрічей з генералом, керуючим III відділенням Л.Дубельтом, який на відміну від генерала І.Скобелєва, тодішнього коменданта Петропавловської фортеці, перешкоджав Аліні побачитись з Костомаровим, котрий, на його думку, заслужив шибениці. Тому, в той час, Анелія Мазурова, як зазначається у спогадах, “слепо верила, что Николай Иванович был одним из руководителей какого-то преступного политического заговора и, понятно, старалась отдалить от своей юной дочери всякую мысль о возможности разделить участь “преступника”(с.59).

В спогадах висвітлені єдине і коротке побачення Костомарова 14-го червня 1847 року в Петропавловській фортеці з нареченою та подробиці її від’їду до Києва і тяжкого життя до одруження 11-го листопада 1851 року з військовим офіцером. Розповідь про ці роки наповнена багатьма подіями і відомостями, серед яких заслуговують на особливу увагу роздуми авторки стосовно Кирило-Мефодіївського товариства та її незвичайного листування через посередників з висланням Костомаровим. Зокрема, становлять інтерес думки Аліни Леонтіївни про те, що Костомаров не згадував при ній про складання статуту Товариства, а також про ймовірні причини щодо цього: “Быть-может, соображаясь с моим юным возрастом, он мало надеялся на мое сочувствие к его мечтам, а быть-может и на самое уразумение его стремлений”(с.64). Подано картину арешту Костомарова із згадуванням осіб, котрі намагалися його проце попередити (пані Залеська, губернатор І.Фундуклей). Повідомляється, що листування між ними тривало понад 2 роки,

що Костомаров зберіг до кінця своїх днів майже всі (з тринадцяти трьох) Алініні листи, а вона кореспонденцію його до неї, зважаючи на нетерпимість своєї матері, після прочитання, на жаль, знищувала. Збереглося лише два тогочасних Костомарових листа (с.67). З вміщених у записках листів Костомарова можна дізнатися про такі деталі, яких немає в інших джерелах. Приміром, – про деякі особливості ставлення до нього цензури: “О судьбі своего нового сочинения (мабуть, ідеться про ”Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей“ – Ю.П.) я не знаю, потому что оно отослано по напечатании в цензуру (без меня его положили в долгий ящик) лишь недавно, где, по закону, должно пробыть восемь дней”(с.87).

Неабиякє зацікавлення викликають сторінки спогадів, присвячені перебуванню Миколи Костомарова в Києві у 1872, 1873, 1874 роках, коли він здійснював подорож до Катеринослава і Запорозької Січі, брав участь у підготовці III Археологічного з’їзду та в його роботі. Окрім розповіді авторки, як єдині, а також процитовані нею листи Костомарова можуть вважатися унікальними. Такими є відомості стосовно прожиття Костомарова в серпні 1873 року в квартирі професора В.Антоновича, про відвідання тоді Миколою Івановичем родини Аліни Кисіль і поїздку з нею по Києву: “По желанию Ник. Ив. мы ездили вечером 6-го августа по городу и преимущественно по таким его частям, с которыми у Ник. Ив. соединялись воспоминания о давно минувшем времени; заехали в лавру и там сначала зашли в церковь для поклонения издревле чтимой чудотворной иконе Успения Пресв. Богородицы, – потом прошли к могилам Кочубея и Искры; там Ник. Ив. прочитал эпитафии”(с.87).

Винятковими є розповіді про перебування Костомарова в 1874 році в Дідівцях, про його виступ на Київському Археологічному з’їзді та духовно-моральну атмосферу цього форуму. Перебування Костомарова в Києві вважалося самою великою новиною. Щодо цього та його виступу на Археологічному з’їзді в спогадах зазначається: “Когда наступил день, в который Н.И. должен был читать свой реферат ”О княжеской дружине“”(*Статья эта затерялась у Н.И.: я не нашла ее в бумагах Н.И. хотя искала повсюду, в первую же зиму по вступлении в брак с Н.И.), он просил меня присутствовать на его чтении, я

сама этого очень желала и мы в назначенный вечер пошли в Ботанический сад (при университете), а оттуда в зал заседаний съезда. У входа в сад и у входа в зал Н.И. предложил мне войти с ним под руку. Нужно было видеть, с каким торжественным видом вводил он меня в этот зал, переполненный уже публикой. Мои обе дочери шли рядом со мной. Н.И. усадил нас в ближайшем к кафедре ряду кресел. Когда наступила очередь Н.И. читать свой реферат и он подошел к кафедре, дружные рукоплескания раздались в зале и не смолкали долго. Н.И. глядел словно вдаль, но видимо был взволнован. Да и разве возможно было оставаться безучастным к выражению ему почтения и признания за ним права на почетное место в среде ученых и литераторов, особенно же в стенах того университета, где в молодых летах он блистательно начинал свою профессуру, которой лишился, не смея и мечтать о ее возвращении...” (с.100-101).

В зв’язку з останньою фразою Аліни Леонтіївни про неможливість Костомарова навіть мріяти про повернення до професури (думаю, авторка мемуарів була досить обізнаною з цією проблемою), вважаю за потрібне сказати декілька слів про нещодавно опубліковану розвідку професора В.Ульянівського “Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій.” Розвідка заслуговує на увагу своєю фундаментальністю і оригінальністю, цікавим документальним додатком. Автор розглядає в ній стосовно порушеної теми: 1. Офіційну візію; 2. Приватну візію учасників та сучасників справи; 3. Візію Костомарова; 4. Аналог “харківської справи” 1865 р.; 5. Інші паралелі; 6. Київський епілог; (і робить) 7. Кілька історіографічних зауважень.

Поряд з дипломним аспектом В.Ульянівський детально висвітлює питання про можливість відновлення М.Костомаровим професури в університетах України. Значна частина матеріалу розвідки показує, що позитивне вирішення цієї справи особисто від Костомарова не залежало. Але висновок автора чомусь зводиться до того, що ніби “все робилося для його переїзду до Києва, а нездійснення цього плану цілком лежить на самому Костомарові.”¹⁸ Правда, необхідно віддати належне автору розвідки у визнанні того, що його оцінки “можуть бути в подальшому критиковані.”¹⁹ Дійсно, підстави для цього є,

вони закладені передовсім у суперечливих висновках. Автор, зокрема, пише: “Отже, “харківська паралель” демонструє, що система за будь-яких умов не могла “випустити” Костомарова в Україну та дозволити йому зайняти університетську кафедру, оскільки не бажала, щоб з кафедри вчений передавав свої думки, які були відомі за його науковими працями (деміфологізація героїв російської історії) та легальними публіцистичними виступами.”²⁰ Таким чином, думку Л.Костомарової можна визнати вірогідною, а розвідку В.Ульяновського, незважаючи на деякі протиріччя, слід розглядати як цілком вагомий внесок у роз’язання низки складних питань з обсягу костомаровознавства.

Найбільш повна інформація про зміст згаданого Аліною Леонтіївною Костомаровського реферату міститься в “Дневнике заседаний III Археологического съезда в Киеве, 1874 г.” російського історика В.Ключевського, котрий був на цьому з’їзді в якості делегата від Московської духовної академії²¹.

Як вже зазначалося в літературі²², стосовно Костомарова як особистості, вченого і письменника постійно поставало питання: до якої культури він належить – української чи російської? Переважно відповіді зводилися до того, що Костомаров є російським або російським і українським істориком, письменником тощо. Лише деякі вчені, зокрема В.Антонович, М.Грушевський, Д.Дорошенко, називали його українським істориком, “наш Костомаров”, окрім його творів “уважали за “евангеліє українського націоналізму”²³. Порушене тут питання залишається злободенним, тому що Миколу Костомарова російська наукова громадськість аж ніяк не збирається “повернути” українцям і це не залишилося поза увагою сучасних дослідників в Україні²⁴. В зв’язку з вище викладеним треба пригадати те, що матір’ю Костомарова була українська селянка-кріпачка, що народився Микола в слободі з переважаючим українським населенням, в оточенні якого ріс і виховувався. Що його становлення як ученого і письменника, громадського діяча відбувалося у Харкові, Рівному, Києві. Що творчі зацікавлення цієї постаті були пов’язані передусім з українознавством. Нарешті, що від Костомарова бере свій початок новий український політичний рух і що у витоків творення української етнічної ідентичності стояв саме він. Таким чином, Микола

Костомаров є діячем української науки і культури, а також політіком-практиком, одним із засновників вітчизняної політології²⁵.

Вагомим підтвердженням сказаному вище є матеріал, який містять записи Аліни Костомарової. Зокрема, в них неодноразово зустрічаємо висловлювання про політичну діяльність Костомарова, яка загрожувала майбутності його родини і його “кар’єре”(с.92). З цих записок можна також довідатися, що Микола Костомаров у дитинстві, юності, студентські та наступні роки перебував під сильним впливом матері. А вона схарактеризована авторкою спогадів як корінна українка. Так, коли тяжко хворому Костомарову друзі сказали, що Тетяна Петрівна теж хвора (в дійсності вона тоді померла) і перебуває у добрих знайомих, він почав пояснювати, “что матушка, природная малороссиянка и по происхождению простолюдинка, несомненно дорожит тем, чтобы хворать и умирать у сына, а не у чужих, хотя и добрых людей: “это позор для старой холушки (підкresлення мої – Ю.П.) валяться и умирать не у себя, или не у сына, а в чужой хате”(с.109). Майже дослівним було звернення Костомарова до Аліни Леонтіївни при їхній першій зустрічі в лютому 1875 року в С.-Петербурзі. Тоді Костомаров наголосив на тому, що його маті “малороссиянка природная и до мозга костей удержанная нрав и веру простолюдинов”(с.111). Отже, зважаючи на втрату Костомаровим у ранньому віці батька, слід визнати вирішальною роль матері в формуванні у нього зародків української національної свідомості.

Після закінчення Археологічного з’їзду М.Костомаров поїхав у Дідівці, а звідти 8 вересня 1874 року – до С.-Петербурзуга. В другій половині січня 1875 року він захворів на тиф. Перебуваючи у непрітомному стані, залишився без матері, яка в цей період раптово померла. В скруті хворого підтримали, а точніше – врятували від смерті, його найближчі приятелі та знайомі, передусім сусід М.Котенін, лікар Д.Муринов, Н.Білозерська, А.Ге (дружина художника М.Ге) та інші. Про перебіг у біографії Миколи Івановича цих тяжких днів найбільш повно і достовірно можна дізнатися лише із спогадів Аліни Костомарової. Адже вона, прочувши про його тяжку хворобу, негайно виїхала до С.-Петербурзуга і там з 11-го лютого постійно

піклувалася про дорогу їй людину. Як безпосередній учасник подій Аліна Леонтіївна згадувала: “Я поместилась на Васильевском острове (там мешкав Костомаров – Ю.П.), в 12 линии, в гостинице и ходила каждый день утром и вечером к Котенину за сведениями о Н.И. Я ездила два раза в неделю навещать мою девочку в Смольном, побывала на могиле Татьяны Петровны, побывала у Анны Петровны Ге, как у моей соученицы по пансиону г-жи де-Мельян в Киеве, была один раз и у духовника Костомаровых Опатовича; но грусть не покидала меня по причине все еще неопределенного положения Николая Ивановича” (с.108).

Коли Микола Іванович почав одужувати, лікарі дозволили відкрити йому правдиву звістку про долю його матері. Зробив це, як видно із спогадів Аліни Костомарової, відомий художник М.Ге. Авторка так викладає цей епізод: “Ге упорно молчал. Николай Иванович, видимо встревоженный таким молчанием, вскричал: “Вы молчите – значит безнадежна, умрет, бедная, в скорбном сознании, что умирает не у сына, а у добрых чужих людей!”

-Успокойтесь Николай Иванович! Ваша матушка умерла у сына, лежавшего в то время, по милости Божией, в бессознательном состоянии и потому не подвергшегося тяжкой необходимости быть свидетелем печального обряда погребения. К счастью, она не сознавала, что вы больны и что она умирает.

Николай Иванович быстро привстал с кресла и, перекрестившись, сказал: “Упокой ее, Господи! Его святая воля! Что делать!” Тихие слезы скатились по исхудальним щекам. Руки потянулись ко мне, как бы призывалась моя помощь, и он, подкошенный, опустился в свое кресло”(с.112-113).

Після цього Микола Іванович попросив Аліну Кисіль перейхати з готелю до його квартири й зайняти кімнату матері.

Здоров'я М.Костомарова поліпшувалося і в кінці квітня він з Аліною Леонтіївною направився спочатку до Києва, для консультацій з відомим у той час окулістом, професором університету Св. Володимира О.Івановим, а потім до Дідівців. Там, як уже зазначалося, він в день своїх іменин – 9-го травня 1875 року обвінчався з колишньою своєю зарученою. Обряд вінчання справив сільський священик, отець Петро. Якось М.Костомаров зауважив, що в його житті ніщо важливе не

давалося йому відразу: дисертацію довелося писати два рази, кафедру він обійняв теж з другого разу, а ось і одружитися довелося на колишній своїй же нареченій. На той час Костомаров майже втратив зір, консультації із спеціалістами щодо цього були невтішними і це також знайшло докладне відображення у спогадах.

Найбільш повно ніж у публікаціях інших авторів висвітлено в записках Аліни Костомарової перебування Миколи Івановича в садибі Дідівці, в зв'язку з чим за нею закріпилася назва “садиба творчості і доброти”. Зокрема, з мемуарів можна дізнатися про зацікавлення Костомарова сільським життям, народними звичаями, про нюанси його релігійного вірування тощо. Так, авторка, розповідаючи про перший приїзд Костомарова до садиби, згадувала наступне: “Восторг Николая Ивановича не поддается моему описанию. Слезы блестали у него на глазах и, после продолжительного молчания, он сказал:

-Господи! Чуть не 30 лет я был лишен наслажденья, которым пользуюсь теперь, да еще у Алины!

После вечернего чая Н.И. снова вышел на балкон и любовался звездным небом, снова восхищался пением крестьянской молодежи и так до времени отхода ко сну, когда я, прия на балкон, чтобы проститься с ним, заметила, что, стоя в раздумье, он молится.

Я сказала ему: “Ты, по-прежнему набожен”...

-Храм здесь величествен! – ответил он, указывая на небесный свод, усеянный звездами”(с.90).

Характеризуючи релігійність Костомарова, авторка спогадів зауважила:“Он был очень религиозен. Строгое православие, однако, не мешало ему изучить богослужение других христианских исповеданий”(с.98).

Після одруження майже все літо Костомарови провели в Києві. З цього приводу в записках Аліни Леонтіївни читаємо:“Мы уехали в Дедовцы только за тем, чтобы отдохнуть там до времени, когда окончатся занятия проф. Иванова в университете и он уедет за границу. 9-го мая 1875-го года мы с Н.И. обвенчались в маленькой церкви сельца Дедовцы, а в конце мая переехали в Киев и поместились в квартире любезного Иванова на Бибиковском бульваре. Ежедневно ездил Н.И. купаться в Днепре, но запрещение заниматься и читать раздра-

жало его до крайности. Наконец наступил август – и время переезда в Крым”(с.116).

Цим Аліна Костомарова закінчує свої спогади, керуючись прагненням висвітлити головно той період життя Миколи Івановича, який залишався маловідомий. На жаль, Аліна Леонтіївна, крім статті “Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова”, опублікованій 1895 року в журналі “Киевская старина”, не залишила записок-спогадів про прожите нею з Миколою Костомаровим десятиліття. А воно було не менш цікавим й інтелектуально насиченим ніж попередні, зважаючи на творчу зрілість цієї постаті та її унікальний науковий і літературний доробок. Досить лише пригадати написані тоді монографії “Руина”, “Мазепа”, историчне дослідження “Мазепинци”, драму “Эллины Тавриды”, які увійшли до вітчизняної класики.

Служними є думки про те, що спогади це специфічне джерело, що спогадів з українського життя й літературного руху XIX ст. надзвичайно мало і “українці саме зараз повинні усвідомити, якої ваги надають інші народи мемуаристиці.”²⁶ Отже, спогади Аліни Костомарової безсумнівно є цінним історико-біографічним джерелом, і не тільки як матеріал для біографії знаменитого історика, а й як носій історичної інформації про його епоху, про минулі події, в яких авторка спогадів брала участь, була очевидицею. Вони становлять інтерес для усіх, хто цікавиться українською історією, а передусім – для науковців, оскільки костомаровська тематика, як гадається, ще не вичерпала себе. Примітно, що з цим солідаризуються сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Девід Сондерс. На його думку, досі належним чином не оцінені ідеї Костомарова, не зроблено жодної спроби упорядкувати й видати його багате листування, а також повно оцінити внесок “великого українського історика” (визначення М.Грушевського –Ю.П.) у творення “української етнічної ідентичності.”²⁷ Принаїдно зауважуємо, що важливість залучення мемуарів, як і епістолярію, до наукових досліджень життя і творчості визначних вчених, а також їхнього оточення та цілої доби є безсумнівною.

Стосовно згаданої вище мемуарної статті Аліни Леонтіївни, то вона була написана нею зараз же після похорону М.І.Костомарова і охоплює, крім кількох вступних речень, період з 25-го січня 1884 року по 7-е квітня 1885 року. Зрозу-

міло, що ці спомини містять винятково рідкісні відомості, адже авторка була очевидицею того про що пише. Зокрема вона повідомляє, що у січні 1884 року Микола Іванович почував себе чудово. 25-го, як завжди, попрацювавши в архіві, вийшов надвечір з приміщення і ледве встиг вийти з будинку, де поміщається архів, як був збитий з ніг і зім'ятив парою коней, запряжених у дишлові сани, які потягли його, непритомного, ледь не через усю площу, поки нарешті він не був піднятий городовим і відвезений до поліцейської дільниці. Трохи оправившись від загального потрясіння й непритомності, Микола Іванович повернувся додому, знесилений до такої міри, що не міг сам вийти із саней; з горла й вуха точилася кров. З тих пір хвороба швидше почала руйнувати його багатий організм, а позбавлення прогулянок і строга дієта збуджували нервове роздратування тим ще більше, пише Аліна Леонтіївна, що хвороба заважала “усиленно работати”²⁸. Цей випадок, враховуючи те, що восени 1884 року Костомарова при переході вулиці вже збивала підвода, можна припустити, не був випадковим. Адже його неодноразово попереджали високі жандармські чини, щоб він припинив свою діяльність в галузі видання книжок українською мовою тощо, і якщо досі ходить живий і здоровий, то має за це дякувати Богові.

Літо 1884 року, що його знову провів М.Костомаров в Україні, не принесло вже йому полегшення, а після повернення до С.-Петербурга його здоров'я погіршилося. В лютому 1885 року хворого оглянув професор Медико-хірургічної академії С.Боткін і дав зрозуміти близьким, що він безнадійний. У березні, як згадує А.Костомарова, в хвилини відпочинку чи, вірніше, боротьби зі смертю, що наближалася, думка вченого працювала, обличчя було спокійним, очі дивились у простір. Інколи він брав перо і писав щось на листках поштового паперу. На запитання дружини , який предмет його займає, він відповів: Це я відпочиваю! – Про що ж пишеш? – А от побачите! – Це була оповідь з життя фельдмаршала Мініха. Але страждання і загальний упадок сил, зазначається у спогадах, не дозволяли тривалого сидіння з пером в руках: боляче й досадно було усвідомлювати необхідність розстatisя з цими найулюбленішими товаришами його життя.

Стаття-мемуари Аліни Леонтіївни дає цінний матеріал для

створення уялення про М.Костомарова в передсмертні дні його життя. Вона записала, що за кілька днів до останнього консиліуму хворий виявив бажання подивитися на виставці вдруге картину художника І.Репіна “Іоанн Грозний при убитом сине”. Приїхали, говорить авторка, втягли знеможеного відвідувача, ввели і всадовили перед картиною Репіна. В цей час хтось промовив позад нас: “посадіть Миколу Івановича правіше” і, помітивши, що він слабий, допоміг пересунути його. Далі цей епізод викладений так: “Какого мнения вы об этой картине, Николай Иванович?” – спросил тот же господин, не выставляясь вперед.

- Да вот такого, что не хотел умереть, не взглянувши еще раз! А я уж был здесь недавно. – “Какая высокая похвала! и как я высоко ценю ее! Это несравненная оценка для меня! Я автор картины; вы не узнали меня, Николай Иванович, а я имел честь быть у вас года три назад или четыре”!

Наш больной был очень рад, что, не подозревая так близко возле себя присутствия автора картины, мог выразить ему свой восторг о его художественном произведении. Затем Репин сопровождал Николая Ивановича в его медленном движении из одного зала в другой, где с особенным интересом осматривали они этюды В.Маковского из украинской народной жизни”²⁹.

Не менш вражуючими стосовно пізнання духовної сили М.Костомарова є й наступні розповіді Аліни Леонтіївни. Зокрема, вона говорить, що з трудом обмокуючи перо в чорнильницю, Микола Іванович схилявся над писаним криво й косо листком, охав, стогнав, інколи, перерваний сильним болем, устигав поставити тільки крапку і, кидаючи перо, лягав на свій диванчик. Проходило трохи часу, біль slabnув – і наш хворий, знеможений, плівся до свого любимого місця – до письмового столу, де стільки літ працював удень і вночі, відпочиваючи лише три-чотири години на добу, необхідні для сну.

Із спогадів А.Костомарової дізнаємося, що 31-го березня Микола Іванович, вставши вранці з постелі, не міг простояти той короткий час, за який поспішно вдягали його в звичайний одяг. Він ніколи не користувався халатом і не мав його. Приїхав на цілий день Д.Мордовцев. Він побачив, як важко давалось хворому пересування із спальні в кабінет і назад: задушка мутила його. Мордовцев запропонував перевозити його в кріс-

лі, під яким були мідні коліщатка, всадовлював і катав його. Проїджаючи таким чином, пише Аліна Леонтіївна, “мимо бюста своего старого приятеля Шевченка, больной сказал: “Чи бачиш, Тарасе, як Микола Йиздъть”! В это воскресенье он в последний раз принимал пищу и уж больше не вспоминал о ней, а лишь изредка спрашивал чашку “теплоты”: пить это, состоявшее из согретого красного вина, разбавленного кипятком, и подслащенное сахаром, согревало и как будто подкрепляло больного”³⁰.

А.Костомарова далі повідомляє, що в понеділок, 1-го квітня, Микола Іванович не міг вже піднятися з ліжка, але згадав, що був день 1-го квітня і запитав – чи принесли квітневий випуск журналу “Вестник Европы”, де повинна була з’явитися його стаття з приводу книги Кояловича “История русского самосознания”. Ідеться про рецензію Костомарова “По поводу книги М.О.Кояловича: “История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям”, 1884 г.”, в якій обґрунтovується думка, що професор С.-Петербургської духовної академії Михайло Коялович “приписывает писателям тенденции, какие, по его соображениям, должны бы иметь эти писатели, но каких у последних не было”. Цією рецензією М.Костомаров мав намір завершити гостру і тривалу полеміку з істориком М.Кояловичем з питання теорії федеративного устрою Росії та інших питань. Тому даний сюжет у споминах Аліни Леонтіївни набував неабиякого значення, як свідчення реакції М.Костомарова. Отже, з цього приводу вона пише: “Я поднесла свежий номер “Вестника Европы” и открыла перед Николаем Ивановичем его статью. Он спокойно и медленно произнес: “пусть сочиняет”! Я все сказал”... ”³¹.

Як виходить із споминів, у середу, 3-го квітня, М.Костомаров став помітно слабнуги не тільки тілом, але і пам'яттю, у четвер, 4-го квітня його причастив священик. 5-го квітня він звернувся до Аліни Леонтіївни з такими проникливими словами: “Добра моя жинка! Поздно сошлись мы с тобой, рано расходимся, мало прожили вместе”!... Озабочен я многими думами”! На запитання Аліни Леонтіївни: Якими? Друг мій! Він відповів: “Многими... выразить не могу, сказать не умею”... Художник и поэт прости! Прощайте все!”³² Це були одні з останніх свідомих слів Миколи Костомарова.

Звертаючись до художника і поета, певно, він мав на думці Тараса Шевченка. Адже п'ять днів тому згадував про нього в присутності Данила Мордовцева. З 6-ої години ранку, в неділю 7-го квітня 1885 року, було вже видно, говориться у спогадах Аліни Леонтіївни, що Микола Іванович ось-ось помре. “Яркие весенние лучи солнца, - повідомляє вона, - озарили страдальческое лицо. ...Быстро потухали глаза – и за третьим глубоким вздохом потухли навсегда!

Я исполнила желание моего друга: закрыла ему глаза...”³³.

Читаючи ці та попередні спогади Аліни Костомарової про життя Миколи Костомарова, ми маємо змогу повніше уявити собі духовну постать цього визначного ученого, письменника і діяча, котрий, за висловом академіка Михайла Грушевського, в поглядах соціальної політики “був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій”³⁴.

Таким чином, необхідність залучення мемуарів при дослідженні життя і творчості визначних вчених, а також їхнього оточення та цілої доби, є безсумнівною.

- 1 Юнге Е.Ф. Воспоминания о Шевченко // Вестник Европы. - 1873. № 8. - С.837-842; її ж. Воспоминания (1843-1860 г.г.). - [СПб.] 1913.
- 2 Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. - К., 1996. - С. 6-7.
- 3 Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой //Автобіографія Н.И.Костомарова. - М., 1922. - С. 76-77.
- 4 Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. - К., 1992. - С. 63.
- 5 Грушевський Михайло. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті (пом. 7. IV. 1885) //Молода нація. - 2002. - №1 (22). - С. 98.
- 6 Там само. - С.105.
- 7 Гирич Ігор. [Рец.] Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). - Киев -Донецк, 2001. - 570 - с. // Молода нація. - 2002. - №1 (22). - С.247.
- 8 Грушевський Михайло. Українська історіографія і Микола Костомаров. Там само. - С.108.
- 9 Грушевський Михайло. На порозі століття (Присвячено пере-

- міській українсько-руській громаді) // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. - Львів, 2002. Т. 1. - С. 211.
- 10 Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т. 3. - С. 354.
  - 11 Дзюба Іван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. - К., 2001. - Т. 1: Поезія 1837-1847. - С. 9.
  - 12 Там само. - С. 40.
  - 13 Там само. - С. 36.
  - 14 Там само. - С. 40.
  - 15 Там само. - С. 36.
  - 16 Кирило-Мефодіївське товариство. Там само. - С. 355.
  - 17 Там само. - С. 357.
  - 18 Ульяновський Василій. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. - К., 2003. - Вип.5. - С.219.
  - 19 Там само. - С.218.
  - 20 Там само. - С.231.
  - 21 Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. - М., 1968.
  - 22 Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров // Микола Іванович Костомаров (1817-1885). Матеріали до бібліографії. - Запоріжжя-Чернігів, 2002. - С. 11.
  - 23 Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К., 1996. - С. 100.
  - 24 Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. - Чернівці, 2000. - С. 70.
  - 25 Потульницкий В.А. Політологія и Н.И. Костомаров // Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). - Киев-Донецк, 2001. - С. 358.
  - 26 Зайцева Зінаїда. Спогади як джерело вивчення українського руху кінця XIX – початку ХХ ст. (історіографія проблеми) // Історіографічні дослідження в Україні. - К., 2002. - Вип. 11. - С. 91.
  - 27 Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. - 2001. - № 5. - С. 31.
  - 28 Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1895. - №4. - С.2.
  - 29 Там само. - С.7.
  - 30 Там само. - С.14.
  - 31 Там само.
  - 32 Там само. - С.18.
  - 33 Там само. - С.19.
  - 34 Грушевський Михайло. Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. - 1925.- Кн.3. - С.4.